

МИХАЈЛО КОСТИЋ

СВРЉИШКА (НИШЕВАЧКА) БАЊИЦА
— ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ИЗЧЕЗЛИХ БАЊСКИХ НАСЕЉА —

УВОД

На територији СР Србије постојао је знатан број бањских насеља која су потпуно исчезла. Разлози њиховог нестајања су двојаки: а) што је временом нестало минералних извора због којих су и на којима су бањска (термална) насеља била основана, и б) што је временом наступила деминерализација извора те је нестало и битни услов насеобинске егзистенције.

Потпуно ишчезавање минералних извора, те и насеља пониклих на њима, је позната и релативно распрострањена појава. Она се чешће јавља, јер је узрокована и дисперзијом термоминералне воде у подземној циркулацији као и сукцесивним спуштањем хидролошких зона. Од неких бањских насеља, чије је исчезнуће последица тих појава, једини траг очувао се у топонимији. То је случај и када се одржао континуитет насељености. У овом погледу илустративни су примери данашња рурална насеља горње Јабланице, средњовековне бање Стара Бања и Равна Бања.¹⁾

Одумирање бањских насеља услед деминерализације извора при, у основи, непромењеним хидрогеолошким условима, је ређа појава. Насупрот бањским насељима на дисперзним термоминералним изворима, која могу и за релативно краће време исчезнути, термална насеља на изворима који се деминерализују знатно дуже, каткад и вековима егзистују. У већини случајева ишчезла насеља и једне и друге групе, били су незнатног степена насеобинског развоја, јер су, због морфохидролошких услова локације термоминералних извора, налазила се на висинском рељефу, положена у корутинама и долинским проширењима, обично уз корита и обале бујичних и водоплавних токова.²⁾

Приступајући разматрању проблематике ишчезлих бањских (термалних) насеља СР Србије услед деминерализације термоминералних вода, на примеру Сврљишке (Нишевачке) Бањице, наглашавамо, да је решавање балнеотермалне генезе од значаја не само теоријски, већ и са гледишта апликативног перспективног искоришћавања термоминералних вода индиферентног (олигоминералног) типа. Ове, међу ретким водама, најраспрострањеније терме су слабијих балнеолошких карактеристика те треба да се искоришћују првенствено за рекреацију.³⁾

САВРЕМЕНА КАРАКТЕРИСТИКА

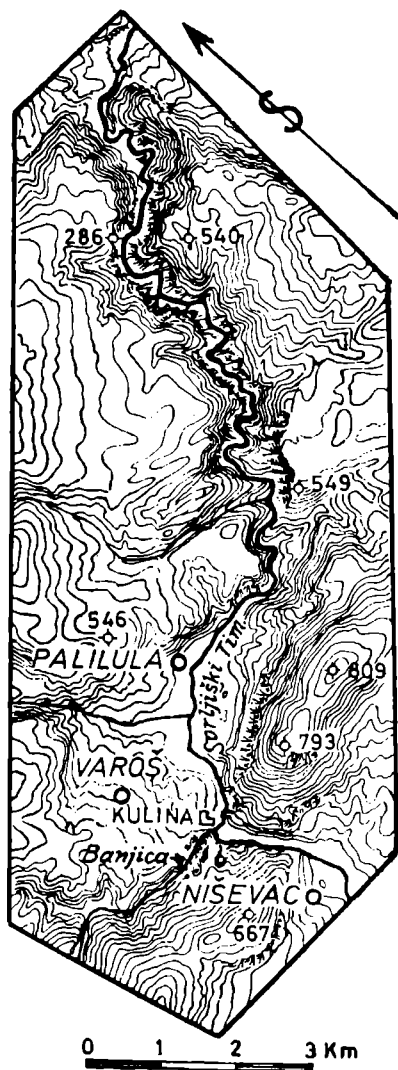
Појам и положај. — Ради оријентације у свом завичајном крају и разликовања од других истоимених термалних извора (Бањица код села Грбавче и др.), становништво Сврљишке котлине зове некапити-

ране јаке млаке изворе и при њима напуштено насеобину са хидро-постројењима „Бањица у Клисури“ (Сврљишкој клисури) или „Бањица код Карауле“ (железничке зграде из седмог тунела на деоници Нишевац-Палилула). У литератури, с обзиром да је термално извориште на атару Нишевца, овај се локалитет наводи као „Нишевци“ или „Бањица код Нишевца“ односно *Нишевачка Бањица*.

Међутим, ни један од поменутих назива није адекватан, јер не произилазе из францијег имена нити одговарају географском размештају на територији источне и остале Србије. Ради тога у овом раду уводи се назив *Сврљишка Бањица* који, као појам, обухвата и балнеотермалну генезу и регионални размештај. Ипак, ради континуитета у научно-истраживачком раду, задржано је и друго, досадашње најпознатије назвање, *Нишевачка Бањица*.

Уводећи назив *Сврљишка Бањица* напомињемо, да су у научној литератури и нека друга термална изворишта и насеља на минералним изворима, такође у источној као и југо-источној Србији, позната под различитим именима. Градашничке терме у Пиротској котлини, нпр., Н. Милојевић (1969) је приказао под појмом „Пиротска Бањица“⁴⁾ а више других аутора Књажевачку Бањицу именују као „Ргоште Бањицу“.

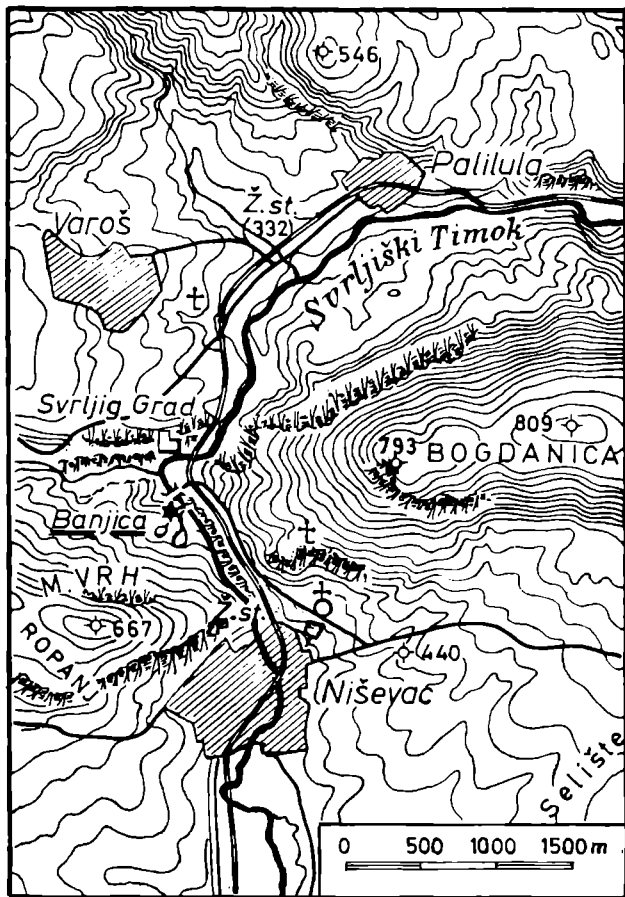
Сврљишка Бањица је лоцирана у истоименом проширењу велике Сврљишке клисури. У бањичком проширењу, саставном делу палилулског

Ск. 1. — Размештај и локација Сврљишке Бањице у Сврљишкој клисури.

басена, она је улево од Тимока, пред његовим лактастим скретањем, на домаку древног прада Сврљига (под „Кулином“).

До Сврљишке Бањице се долази железничком пругом Ниш—Прахово пристаниште, преко станица Нишевац и Палилула (46 односно 50 km од Ниша) и друмом Сврљиг—Нишевац (око 6 km). Од Нишевца и Палилуле до Бањице (око 2 km), кроз Клисуру, приступ је погодан једино железничким насипом спроведеним десном обалом Тимока. Од њега, с десне на леву страну бањичког проширења, прелази се преко руинираног моста са бетонским стубовима.

Ск. 2. — Топографски положај термалног изворишта Сврљишке Бањице и оближњих насеља.

Важније природне особености. — Термални извори Сврљишке Бањице избијају у раседној зони палилулоког басена. Они су на бањичком раседу. У североисточној суподини Малог врха (667 м),

извориште је у облуку баремокних кречњака.⁵⁾ Дуж бањичког дијагоналног раседа, правца СЗ-ЈИ, избијају у низу и више слабијих минералних извора. На сектору Нишевац-Бањица, они се јављају у кориту и на обалама Тимока.

Сврљишка клисура је оштро засечена у једрим кретацејским кречњацима са странама врло стрмим, кашто над само корито наднешеним. Дугачка је 15 км, а најдубља при самом улазу, где је прокинула северни обод Сврљишке котлине, усецајући се између Богданице и Роља; десна јој страна достиже висину од 450 м а лева преко 300 м. На сектору Бањица-село Палилула лева страна се проширује у повеће котлинасто проширење. Низводно од села Палилуле клисура се поново сужава, стране су често тако стрме, да је готово непролазна. Ту клисура постаје једноставнија и нешто плића, око 200 м. Улазећи код Нишеваца из Сврљишке котлине у своју дугачку клисуру, којом се пробија све до књажевачког басена, Тимок најпре задржава ранији правац, али га после чешће мења, описујући око Богданице велики меандар.⁶⁾ Иначе, Сврљишка клисура представља најнижи пролаз у целом ободу Сврљишке котлине.⁷⁾

Сл. 1. — Главни термални извор Сврљишке Бањице. У средњем плану улево од изворишног басена део снажне термалне отоке.
(Снимио: 30. VIII 1970. Мих. М. Костић)

Бањичке терме припадају разбијеном изворишту са неколико јачих извора. Судећи по протицају отока, укупна издашност премаща 15 l/sec. Већина извора је на линији два истицајна нивоа. У вишем су фосилни кавернозни извори од којих неки привидно пресушују. Највећи такав извор имао је јачу отоку чије је суво корито

данас превучено тамном минералном патином. Под грлом овог извора у сифону 30. VIII 1970. год. вода се налазила на дубини око 20 см и могла се захватити посудом.

Главни термални извор, на апс. висини око 320 м, је у најнижем истицајном нивоу, непосредно поред леве обале Тимока. Наведеног датума око 16 часова имао је температуру 17°C. Овај извор избија у овалном басену дугом 15 и широком 6 м. Са дна басена из флувијатилног наноса и силта, у ритмичким интервалима 1-2,5 минута, вода мехурасто клобуча на десетак места напном јувенилних гасова. Према обали Тимока, басен је ограђен каменим зидом висине 1,5 м. Њиме је делимично каналисана и отока.

Сл. 2. — Кавернозни термално-сифонски извор Сврљишке Бањице. Овај извор је привидно пресушио после земљотреса од 1904. године. Под грлом извора 30. VIII 1970. год. термална вода била је на дубини од 20 см и могла се захватити посудом.

(Снимио: Мих. М. Костић)

Сем термалних у бањичком проширењу избија и више крашких извора различите, углавном мање издашности. Они су у вишим нивоима и под окомитим одсецима Малог врха.

Пејзаж Бањице чини бујна вегетација хидрофилних асоцијација. Она је понајвише густог и различитог узраста и оставља утисак одивљале природне средине. Ту буја жбуње, водено биље, коприва и други коров. Из зеленог покроба високо се уздиже једино старо табуисано дрвеће.

Антропогени објекти и искоришћавање термалних вода. — Све бањичко проширење око изворишта испросецано је бетонираним ја-

зовима и каменом озиданим каналима. Ти су објекти спроведени и поред негдашњих грађевина и бањских постројења.

Данашња напуштена насебина састоји се од две привредне зграде са хидропостројењима и једне веће стамбене зграде. У једној привредној згради је воденица са 4 витла, а у другој струтара и ваљавица. Хидропостројења су престала са радом због неекономичности. Воденице-поточаре су у сврљишком крају запустеле, јер су устројени електрични млинови. Уз то, у Нишевцу је отворена вуновлачара, а у селу Грбавче пилана такође са електричним погоном.

Термалне воде Сврљишке Бањице данас се користе једино као пијаћа вода. Пију их и излетници који током лета посећују Бањицу ради купања у Тимоку и спортоког риболова на његовим брзацима и вировима. Ту се одмарају и ловци који крстаре по околним теренима у потрази за ловном дивљачи.

ПРОБЛЕМАТИКА БАЛНЕОТЕРМАЛНЕ ГЕНЕЗЕ

Античка епоха.— Термални извори Сврљишке Бањице били су познати људима од давнина. У античко доба они су каптирани и коришћени за лечење. Римско бањско насеље било је знатно⁸⁾ и несумњиво је превазилазило локални значај.

Сем поменутих трагова грађевина и античких бањских уређаја, о гласовитости римске бање сведоче и други бројни врло индикативни археолошки налази. У рушевинама једне старе цркве на Бањици испод Сврљишког града, постојали су фрагменти белог мрамора, један коринтоки капител и римске опеке. На Бањици се 1934. године налазио и један римски натпис.⁹⁾ Уз то, на Бањици су сељаци код копања, крај потока Белице, налазили разне зидине и римске парнице.¹⁰⁾

И ара (вис. 0,85 м, шир. на средини 0,33 м, дебљ. на средини 0,33м), чији је натпис Н. В у л и ћ (1933) објавио у Споменику LXXV¹¹⁾ пронађена је такође у Бањици. У преводу натпис са овог жртвеника гласи: „Јупитеру, најбољем и највишем богу и осталим бесмртним боговима за здравље наша два узвишена господара и императора, поставио је Луције Аурелије Јустин, најоданији ветеран њихове узвишености и величанства“.¹²⁾

При Бањици постојала је и старохришћанска црква. Према истраживањима А. Орш и Ћ-С л а в е т и ћ а (1935) та је црква зидана од ломљеног камена са добрим малтером и судећи по великим количинама разбацаног шрепа, била је њима покривена.¹³⁾ Ова старохришћанска црква имала је правоугаоне основе са полукружном апсидом.¹⁴⁾

Налазак храма, жртвеника и римских новаца и код ове бање сигуран су доказ да је у античко доба, а можда и у још старије време, о минералним изворима владао култ лековитих вода.¹⁵⁾

Због лековитих извора, као знамените природне појаве, и њиховог култа и римски Нишевац је био важније насеље. Више аутора држи да је то *Тимасо Мајоти*, одн. *Тимасит мајус*, велико римско на-

сеље на путу од Ниша према Дунаву, односно античком путу *Nais-sus-Ratiaria*, 27 миља од *Naissus-a*.¹⁶⁾ Да је у Нишевцу било веће насеље доказују и остаци римских терми откопани 1956. године у баштама поред Тимока, између Сврљига и Нишевца. Те су терме, системом водоводних цеви, користиле бањичку термалну воду. На то упућује и чињеница, што је Бањица са Нишевцем била повезана античким путем.¹⁷⁾

Феудално доба. — И у средњем веку Сврљиска Бањица је служила људима као лечилиште на минералним изворима. О томе најпре говори чињеница, што су постојала византијска на месту поменутих римских насеља. У области *Ad aquas*, у којој је у истоименом граду (дан. Видровград, на 5 км сев. зап. од Неготина односно Видровац) 535. год. основао епископију, Јустинијан је поред изградње нове тврђаве *Timathochium* обновио и кастел *Timasiolum*. Пошто је нови кастел подигнут вероватно у непосредној близини или на самим рушевинама неког старијег утврђења, општа је претпоставка да овим кастелима одговарају *Timaso Minori* и *Timaso Maiori* односно *Timagon* и *Thamasop*.¹⁸⁾ И при претпоставци да византијско насеље није било у Нишевцу, већ код суседног села Вароши — где је откопан један већи хипокауст (антички уређај за грејање станова и купатила топлим ваздухом) који је служио за загревање већег броја терми (купатила) златни и сребрни новац, накит, оруђа, као и остаци од зидова и сводова од опеке и малтера¹⁹⁾ — извесно је да је Бањица задржала наглашени балнеотермални значај.

У Бањници је било и средиште жупе Сврљиг која је обухватала претежни део слива Тимока у Сврљиској котлини и Клисурси („Сврљиско ждрело“). Та је жупа била заштићена *градом Сврљигом* који је контролисао приступ и из тимочког басена. *Жупа Сврљиг*, која је добила име по граду Сврљигу*, помиње се и у географском списку жупа и градова који се набрајају у повељама цара Василија II од 1019. и 1020. године.²⁰⁾

Византијски град Сврљиг, који је Стефан Немања у освајачком походу 1187. године „разрушио силом својом и опустошио“²¹⁾ био је вероватно још римско утврђење.²²⁾ Данашњи град Сврљиг, односно његови остаци, потичу из времена Немање²³⁾ или уколико и припадају преднемањинском добу он свакако није старији од XI—XII века.²⁴⁾

Средњовековно бањско насеље Сврљиске, као и других бројних бања у Србији, састојало се из античких бањских уређаја, манастира у близини и манастирских конака при изворима. И у феудално доба Бањица је била на гласу. О томе сведочи чињеница што је

* По К. Јиречку име града Сврљига је упадљиво несловенско и значи на румунском бркица (*Gobio fluviatilis*). По њему „изгледа да је та реч остатак из трачког“, из кога су позајмљена уопште тако многа имена животиња и биља у језицима Балканског полуострва (Зборник I, 126). Како смо ми дознали у румунском језику постоји реч „зврљуга“ (*zvrluga*) као назив за малу рибу жуте боје (*Cobitis taenia*).

на сектору Бањице подигнуто више средњовековних цркава, а насеље у подграбу, у суседном селу Вароши, прозвало се Сврљишка Бања.

Бањичке црквине су на десној страни речице Белице, јужно од града Сврљига. То су Горња и Доња црквина. Сем њих, североисточно под градом и Пазариштем је црквина св. Пантелејмона, а наспрам ње, нешто узводно на десној обали Сврљишког Тимока, има неколико пећинских испосница. Зидови обеју црквица подигнути су од мањег комаћа притесаног кречњака, у чврстом малтеру. Горња црквина зидана је и од цигла и нешто тесаника од битра. Око 1935. год. зидови су били очувани до висине од 1.50 м и покривени у цркви и у нартексу са фрескама. Око цркве је било гробова покривених великим истесаним камењем.²⁵⁾

У објављеним изворима Бањица се под именом *Сврљишка Бања* спомиње први пут 1565. године. Тај је спомен из једног документа цариградских турских архива с инструкцијама кадијама Бање (Сокобање) и Сврљишке Бање (*Исфрлик Банаси*) и др. ради растеривања, умиривања и кажњавања харамија.²⁶⁾ Као насеље у подграбу, Сврљишка Бања се од краја XVI века почела знатније развијати. На то је тресуано утицало рушење града Сврљига 1597. године. Тада су Угри „опленили и запалили град Сврљиг и поробили га”.²⁷⁾

Сврљишку Бању из XVII века детаљно је описао познати турски путописац Евлија Челеби. Године 1663. пише Евлија „касаба Бања” била је војводалук на територији видињског санџака и кадилук у рангу кадилука од сто педесет акчи. Има представника Портиних спахија, јаничарског сердара, градског заповедника (диздара), педесет регуларних војника посаде и тржног надзорника. Градска гврбава налазила се на ивици једног великог брда, а сазидана је од гврдог материјала. Сама тврбава лежи на једној шиљастој и окомитој литици. Град је током времена руиниран, али га је поправио Целали Абаза-паша (после 1623. г.) кад је био будимски валија, покривши куле даскама. У град је сместио довољну количину војске, топова и муниције. Како се град налази на неприступачном месту, немоа око њега опкопа. У граду има само неколико људи који на смену чувају град, а остали војници станују у једном муслиманског селу, које има четрдесет до педесет кућа.^{28)**} Ово село је у XVIII веку постало овећа

** И турски географ XVII века Хаџи-Калфа (Гатиб Челеби), у својој подели Балканског полуострва, наводи као кадилук град Сврљиг с варошицом Сврљишком Бањом („град на једном а варошица на другом вису”), али иако истиче да се овај кадилук граничи са кадилуцима Бањом, Тимоком и Нишем, он уместо да напомене како је Сврљиг обично познат под именом Есфрлик-Бањаси (Сврљишка Бања) то је написао за Бању (Сокобању) па увидевши да се ту нешто не слаже у граничним кадилуцима око Бање навео је само Кучајну и Ниш (Споменик СКА, XVIII, 1892, стуб. 24—25). Да је посреди грешка Хаџи-Калфе († 1658), који је користио податке старије од XVII века, показује и чињеница што се у документима цариградских турских архива из 1565. год. наводе и Сврљиг и Сврљишка Бања (Mühimme defteri, с. 388 док. 1709 и с. 404, док. 1866), мада је за насеље у целини (град и предграбе) у другој половини XVI века преовлађивао назив Сврљишка Бања.

варошица. Она се прозвала Сврљиг, јер је Бањица изгубила свој дотадашњи предеони значај услед деминерализације термоминералних вода.

*
* *
*

У XVIII веку Бањица се као Сврљишка Бања последњи пут спомиње у пожаревачком уговору који је закључен 10/21 јула 1718. год. између Аустрије и Турске. Према турском назвању латински је записана *Isperelech-banea*. Она је тада са својим земљиштем остала у Турској.²⁹⁾ Термоминерални извори почели су тубити лежишну функцију највероватније од првих деценија XVIII века. Отада су се и сврљишки Турци почели лечити у Сокобањи која се надалеко прочула. Ипак, Бањица није потпуно изгубила свој значај у термализму. Због релативно топле воде она је била рекреативно купалиште Турака из околних вароши и других насеља. По Д. К. Јовановићу (1889) Сврљиг и Бањица били су првенствено излетиште „многим Турцима из Ниша и Гургусовца“ (Књажевца). Они су у варошици Сврљигу и на Бањици „и по читаво лето проводили“. Поред других уживања, „обично кад добу лети, зајазе Тимок код „Платна“, и на чамцима за то нарочито направљеним, возили су се по Тимоку најпре до Бањице, па ту пошто се окупају, возили се до Дрвена уз Тимок, па се, после по месечини натраг враћали“.³⁰⁾

Као и варошицу Сврљиг и њену бањицу уништио је Пазван-оглу 1800. године. Он је варош раселио, и „пришремио коначно расељење и опустошење“.³¹⁾

Како је ранија варошица Сврљиг била генетски неразлучиво везана за Бањицу то је нужно укратко оцртати и засебински лик као и локацију међу данашњим селима у којим се именима сачувала успомена на исчезлу варошицу.

Размештај насељских крајева негдашње варошице Сврљиг прецизно је и тачно описао Ј. Мишковић (1889). По његовом казивању на северној страни пред градом Сврљигом налазио се турски град, у виду роговог утврђења, а имао је више граевина. Онда је варош постојала у садашњем селу Вароши. Део од ове турске вароши био је садашње село *Палилула*, у потоку Ракинцу, ниже Сврљига, а поред реке. Кад је варош Сврљиг била у јеку, била јој је пијаца пред турским градом, на равници која се сада зове *Пазарште*. Ту се деведесетих година прошлог века познавао траг од калдрисане раскрснице три пута, од којих је један водио североистоку, преко Вароши и Палилуле за Књажевац; други југозападу, преко Нишевца за Ниш; а трећи северу до под Граов дел, где се делио: десно за Књажевац, а лево, преко Скробнице, за Алексинац.³²⁾ Турски Сврљиг је био угодна и имућнија варошица. Д. К. Јовановић (1889), према сведочанству савременика, о њему је написао: „И у самом Нишу реткост је била видети у то време (последње деценије XVIII века) онаких конака, онако шарених и укусно израбених доксата — као у Сврљигу. Особито су хвалили дрворез и украсе у собама, на шта су имућнији Турци много полагаали. Поред овако лепих и цифрастих конака, било је и до 40, 50 кућица плетара, у којима су сиромашнији Турци и по где који од Срба живели, а било је и 5, 6 дућана, као и један хан за путнике“.³³⁾

Сврљиг је 1800. године уништио турски одметник а затим видински паша Пазван-оглу. Он је то учинио из освете, јер је после његове победе над царском војском „само код града Сврљига наишао на отпор“. Због тога је наредио „сво-

јим Арнаућима, те запалише варош Сврљиг, и, сем цамија, ништа у њој друго нису поштедели". „Једна од ових цамија, која је била зидана, одржала се доцније до 1834-те године. Те године, буде наређено, да се поруши, и, што је могло да се употречи од материјала, пренесено је у Бању (Сокобању) и употребљено за зидање тамошње цркве.³⁴⁾ Мада је овим догађајима судбина града и вароши Сврљига била решена, један део турске сиротиње и даље је остао у вароши Сврљигу, докле и њу „други страшнији бич од Пазвана, куда није сву уништила, и тако варош потпуно опустила". Куга је преостало становништво Сврљига поморила 1815. године.^{35)***}

Капиталистички период. — По ослобођењу Тимочке Крајине од Турака (1833. год.) Бањица је, оставши без купатила, изгубила и своју до 1800. године привлачну рекреативну функцију. За њу се, у ослобођеној Србији, једино знало да је један од ретких минералних извора у књажевачком округу. С. М а ч а ј је описује као топли извор у Нишевцима „у самом кориту Тимока тако, да му се вода меша са вечном водом". Он је 25. X 1860. год. мерио температуру и установио да је бањичка вода топла 11°R, док је истовремено вода Сврљичког Тимока имала 3,5°R.³⁷⁾

Мешањем са речном водом, што се после рушења бањског одбрамбеног зида према Тимоку и купатила одражавало не само хидрауличном везом фреатске и термалне воде већ и директним изливањем Тимока у бањичко извориште, Бањичка вода је у многоме изгубила и своје слабе балнеолошке карактеристике. Због тога је и лицејски литомци 1863. године описују као крашку воду. Они истичу да „врело Бањице није минерално", већ „врло лепа бистра и хладна вода". Но, с обзиром на остатке „зидина", предпостављали су да је „некад овде била бања". На то је указивала и чињеница, што „по овој троугластој долини беше доста старих калемњених воћака".³⁸⁾ Најзад, забелешка М. Л е к а (1922) да се у селу Нишевци у самом кориту Тимока налази извор једне минералне воде, температуре 14°C, за коју се „верује да је лековита"³⁹⁾ у ствари је последњи траг негдашње култне улоге.

Како су воде Бањице знатне издашности, то је ради искористићања њихове хидроенергије, као и осталих крашких вода, саграђено привредно насеље са хидропостројењима. Оно, као што је наглашено, постоји и данас, али је услед неекономичности потпуно напуштено.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Исчезнуће, вековима гласовите Сврљичке Бање, је интересантан и значајан термалногеографски проблем, чијем се научном решењу мора приступити комплексно.

*** Напомињемо да је данашња варошица Сврљиг, регионално средиште истоимене котлине и центар комуне, младо насеље. На месту *Дервен*, тако названом по Сврљичкој клисури (турски *dervent*-кланац) почела се развијати од осамдесетих година XIX века. Сем среске канцеларије на Дервену, на десној страни Сврљичког Тимока, 1875. год. била је и једна механа. Године 1877. отворен је први а 1882. други трговачки дућан. Од њих је настала трговачко-занатлијска варошица која прераста у индустријско место. Дервен је проглашен варошицом Сврљиг 9. XII 1904. године.⁴⁰⁾

Сврљишка Бања, како је истакнуто, дефинитивно је уништена у једном историјском догађају. Међутим, он није наступио у току њеног живота већ на крају. То значи, да би ње временом нестало и да није дошло до судбоносног догађаја од 1800. године. Ово стога, што је битисање насеља на минералним изворима детерминирао Балнеолошким карактеристикама термализма као особитог природног феномена.

Суштина проблема који смо расправљали је у томе, што издашност врло јаких термалних извора од ископских времена није се битније мењала, а Бањица је поуздано у другој половини XVIII века била термалитет слабијих балнеолошких карактеристика. Доказ о деминерализацији је и то, што Бањица од народног лечилишта постаје рекреативно купалиште имућнијих османлија и то баш у време када су Турци и на територији Србије почели обраћати већу пажњу бањама и када се понајвише развијала варошица Сврљиг. Значи, лечилишни дефункционалитет био је очигледан чак и у односу на културну улогу. Он је одговарао измењеном дејству термалних фактора, углавном промени физико-хемијских својстава. Она се изразила готово потпуном деминерализацијом.

Поставља се питање како је и због чега дошло до насталих промена? С обзиром да је на главном изворишту Бањице изражено клобуцање под напоном гасова и да је по дну корита суве отоке сифонског кавернозног извора наталожена минерална патина, могло би се претпоставити да је земноалкална термална вода преображена у индиферентну и радиоактивну. Јер, као што је ове у своме постојању и грајању подложно променама, тако се и састав минералних вода током времена мења. Те промене су узроковане низом хемијских и физикалних процеса, који се „полагано одвијају у разним нивоима гла, а посебно у слојевима богатим водом”. У том погледу изванредан је пример бања Липак. М. С z i k o г (1969) истиче, да је последња анализа термоминералне воде из Липика показала да се у тој води налази 11,24 mg флуора на 1 l што мења и класификацију у смислу не више јодне, него флуорне воде, а тиме делимично мења и надопуњује и индикационо подручје лечења.⁴⁰⁾ Међутим, код Сврљичке Бањице промена минералног састава не долази у обзир, поготово не ка радиоактивности. И без радиохемијске анализе слободно се може рећи, да гасну еманацију индицира понајвише јувенилни угљендиоксид. Термалне воде наглашене радиоактивности су јаких балнеолошких, а воде Бањице поодавно без икаквог лечилишног ефекта. За последњих шест деценија, како тврди становништво Нишевца, није познат ни један случај виднијег побољшања здравственог стања болесника који су тражили лека употребом воде Бањице.

Деминерализација Сврљичке Бањице је несумњиво последица негативних утицаја географског положаја потенцирана неотектонским покретима. Како смо својевремено показали, географски положај бањских и балнеотуристичких насеља у СР Србији је фактор њихове еволуције и регионалне улоге и значаја. Јер, код термалитета

који су обично лоцирани уз речне обале, изражена је узајамна веза између развитка речних долина и хидролошког режима термоминералних изворишта.⁴¹⁾ Код Сврљишке Бањице та законитост је дошла до пуног изражаја, с тим што је на морфохидролошку еволуцију сукцесивног спуштања ниских истицајних нивоа утицао и земљотрес од 1904. године.

Код механизма хранења бањичких вода, у мешању термоминералне са фреатском водом, преко директне хидрауличке везе, и гравитационом преовлађује учешће нетермалних вода. Оно је у термалној зони са поплавним водама Тимока проузроковало готово потпуну деминерализацију. При томе интересантно је истаћи, да је по износу колебања температуре, која се креће од 14°C (М. Лекс, 1922) до 17°C (М. Костић, 30. VIII 1970) повремено обична а повремено чисто термална вода, односно и једно и друго. Јер, како је Р. Буровић (1960) прецизирао под „повишеном температуром воде“ подразумева се температура изнад 15°C. Отуда термалним ретким водама припадају све оне воде које својим топлотним утицајем не дозвољавају смрзавање воде и одржавање снега у својој непосредној близини при температури ваздуха од 0°C. Због тога је граница између хладних и ретких, односно обичних, вода и термалних ретких вода 15°C. Ова граница се управо поклапа са горњом температурном границом пијаће воде.⁴²⁾ Према томе, у времену када јој је температура испод 15°C, бањичка вода је обична крашко-фреатска вода у којој тасно клубучање на главном изворишту потсећа на спомен обележје прохујалог времена када је на овој, некада стварно лековитој термоминералној води, била гласовита бања.

Ипак Сврљишка Бањица има своју перспективу. Пошто јој је вода знатно топлија од воде Тимока, изградњом рекреативног базена са опслужним објектима, у једној од најлепших клисура Србије, у амбијенту пуном природних атрактивности и културно-историјских знаменитости, она може и треба да постане један од најпривлачнијих туристичких ревира источне Србије. У плитком Сврљишком Тимоку, просечне дубине пола метра, купање се обавља углавном у, и за добре пливаче опасним, ковргластим вировима, дубоким и до 3 метра.⁴³⁾ Такав је и онај у бањичком проширењу пред Тимоковим лактом под естаџима града Сврљига. Према обавештењима на терену, у палиаулском басену предвиђа се и зајезеравање тока Тимока при будућем рекреативном одмаралишту и туристичком излетишту.

Напокон, остаје да се укаже на утицај неотектонике, изражен тонајвише поменутиим разорним земљотресом од 1904. године. Он је проузроковао привидно пресушивање кавернозног сифонског извора. Ово пресушивање се јавило због дисперзије вадозне воде у новонасталим дреновима раздрузганих кречњака изворишног облука. Разумљиво је, да се она веома одразила на хидролошки режим сифонског врела, јер крашка вода чини главну компонентну воду у хранењу бањичког разбијеног изворишта. При томе се наглашава, да је земљотресима од 1904. године у многоме разорен и град Сврљиг. Од велике

четвороугаоне куле тог града, који је обновио Абаз-Хасан-паша после 1623. године, а за коју Лицејски питомици 1863. год. веле како се лепо види да је она као и округла кула „у новије време поправљана“ кад су Турци још држали градове,⁴⁴⁾ а С. М а ч а ј 1866. да су поменуте две куле „малтене читаве“ и да су „судећи по прилично добром стању, у коме се (тада) овај град налази(о), може се слободно закључити, да је у новије време зидан или настављен“⁴⁵⁾ и од којих је по опису В. К а р и ћ а (1887) округла кула имала у пречнику четири и била висока до десет метара, док је четвороугаона имала преко три метра у пречнику с висином до дванаест метара,⁴⁶⁾ године 1906. по сведочанству Р. А г а т о н о в и ћ а једва су трагови постојали: од оне четвороугаоне „једва стоји на гомили још неколико зидних каменова, а од оне друге округле, још се држи само једна страна у висини до три метра“.⁴⁷⁾ Од јаких земљотреса у истој 1904. години у суседној Белопаланачкој котлини такође су пресушили неки извори, а привремено и снажно Белопаланачко врело.⁴⁸⁾

Да закључимо. Деминерализација термоминералних вода, особито слабе минерализације (индиферентног односно олигоминералног и сличног типа) је стални процес кога наспоравају негативни утицаји географског положаја и неотектонике. Њиме су постале или су у току настајања многе данас чисто термалне воде на којима су, као изразито лековитим термоминералним водама, у античко и феудално доба постојала бањска насеља. Такав је случај и са термом Ораовичком Илицом за коју смо, непроучивши довољно термалну генезу, погрешно држали да је „доказ, да су Турци именом „Илица“ називали и изворе који се нису користили у купалишне и лечилишне сврхе, већ су имали само нека термална својства по којима су се разликовали од обичних вода“.⁴⁹⁾ Исправљајући на овом месту ту грешку подвлачимо да је Евлија Челебија (1663) био у праву када је баш на примеру касабе Бање тј. Сврљишке Бање изнео да реч „бања“ значи илица односно топла минерална вода што је и данас у турском језику основни појам за бање.⁵⁰⁾ Севастократор Дејан, моћни велможа у царству Стефана Душана, није подигао себи задужбину цркву Свете Богородице-Ваведсња у Пршевској котлини због „лодесности места“ у селу Архиепископи данашњој Ораовици⁵¹⁾ већ због у средњем веку лековитог термоминералног архиепископског врела. Изградњом поменуте задужбине севастократор Дејан је, на својој баштини, у ствари основао средињовековну манастирску бањску насеобину.

Сходно свему изнетом резултира следеће. Како се чисто термалне воде, које од ретких термалних вода имају само повишену температуру, налазе на разним надморским висинама од 100—720 м,⁵²⁾ и како се многе од њих јављају на местима где данас нема насеобина, оне су каткад *индикатори исчезлих бањских насеља*. Стога ће даља термалногеографска истраживања на територији СР Србије открити бројна исчезла бањска насеља и показати високу улогу термализма у реконструкцији ранијег живота и његовој условљености тим природним феноменом.

НАПОМЕНЕ

1. Уп. М. Костић: *Сијаринска Бања*, Прилог географском проучавању балнео-туристичких насеља (Лесковачки зборник, књ. III, Лесковац 1963) 123.
2. Уп. М. Костић: *Географски положај бањских и балнео-туристичких насеља у СР Србији* — фактор њихове еволуције и регионалне улоге и значаја („Цвијићев зборник” у спомен 100-годишњице његовог рођења, САНУ, одељ. прир.-мат. наука, Београд 1968) 313—315.
3. Ур. Renata Novak: *Termomineralne vode* (Mineralne vode, God. V br. 25, Zagreb 1969) 10—11.
4. М. Милојевић: *Hydrogeologija Pirotske Banjice* (Zbornik radova Rudarsko-geološkog fakulteta Univ. u Beogradu, Sv. 11—12, 1968/1969) 165 i d.
5. Ур. В. Milovanović—В. Ćirić: *Geološka karta SR Srbije 1:200.000*, List Priština — Niš (Beograd 1968).
6. М. Ј. Богвић: *Сврљиска котлина* (Гласник СГА, Св. III/IV, Београд 1914) 133, 137, 148.
7. Исто, с. 129; Уп. В. К. Петковић: *Геологија Источне Србије* (Посеб. издања СКА, књ. CV, Београд 1935) 190.
8. Уп. Б. Бошковић: *Средњовековни споменици источне Србије II* (Старинар, Нова серија, књ. II, САН, Београд 1951) 225.
9. М. и Д. Гарашанин: *Археолошка налазишта у Србији* (Београд 1961) 202.
10. А. Оршић Славетић: *Белешке са путовања* (Старинар, трећа серија, књ. X—XI/1935—1936, Београд) 173.
11. Н. Вулић: *Антички споменици наше земље* (Споменик СКА LXXV, Београд 1933) 72.
12. Група аутора: *Сврљиг и околина* (Сврљиг 1960) 6.
13. А. Оршић Славетић, н. н., с. 179.
14. В. Р. Петковић: *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа* (Посебна издања САН, књ. CLVII, Београд 1950) 15. Највероватније ову цркву детаљно је описао Б. Бошковић (1951) као „Црквину св. Стефана” (?). Он наводи да је са северне стране, у самоме храму, откопана једна гробница, засведена полуобличастим сводом. У њој је откопан и један саркофаг од олова који су мештани претопили. Сем тога, на самој цркви као и у зиду нартекса нађено је неколико фрагмената од мрамора, који су првобитно били профилисани, затим један фрагмент мраморног полустуба са пречником од 20 см, као и више одломака тегула, дебљине 3 см (Средњовековни споменици источне Србије II, с. 235—236). По томе поменућа „стара црква на Бањици” била би „старохришћанска црква” А. О. Славетића и В. Р. Петковића односно „Црквина св. Стефана” Б. Бошковића.
15. Уп. М. Костић: *Звоначка Бања*, Прилог туристичко-географском проучавању (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, књ. 20, Београд 1965) 160 и ту цитирана литература.
16. И. Синдик: *Старе карте југословенских земаља*, Пај. Таб. VII 4 (Атлас Географског друштва, св. 6, Београд 1931); Уп. М. и Д. Гарашанин, Археолошка налазишта, с. 202; Ф. Баришић и други: *Византиски извори за историју народа Југославије, I* (ПИСАН, књ. CCXLI, Византолошки институт, књ. 3, Београд 1955) 64; Драгашевић: *Археолошко-географска истраживања* (Гласник СГА, књ. XLV, Београд 1877) 54—55. Стављајући Timasum мајор у Нишевац, Драгашевић је с разлогом истакао и значај географског положаја Нишеваца, јер заиста „то је место у целој околини најбоље за итацију, и најудесније за колонију”. Уз то, прихватљиво је и његово објашњење неслагања удаљености од Ниша до Нишеваца — грешком прписивача место XVII стављено је XXVII миља (следећа станица није била на X већ XX миља). Ј. М и н к о в и ћ, међутим, држи да је „Timasum minus био у Нишевцима” (Старинар, Год. VI, бр. 2, 1889, 47), док К. Јиречек Timasum minus, „главно место” тимочке долине, ставља

„у близину средњовековног града Сврљига“ лоцирајући Тимасит maius код Књажевца (Зборник Константина Јиречека I, ПИСАН, књ. СССXXVI, Београд 1959, с. 182); Уп. Д. Пантелић: *Из прошлости Тимочке Крајине* (Споменица стогодишњице ослобођења Тимочке Крајине, Београд 1933, с. 55). По Н. Вулићу и другим Тимасит minus је Равна, 8 км северно од Књажевца (*Антички споменици у Србији, II*, Споменик XXXIX, 1903, с. 75—76).

17. Уп. Д. Пантелић, *Из прошлости Тимочке Крајине*, с. 55; Гласник СУД, књ. XLV, с. 54; М. и Д. Гарашанин, *Налазишта*, с. 202; Д. К. Јовановић: *Из тимочке крајине. Књажевачки округ* (Гласник СУД, књ. 70, Београд 1889) 163.

18. Византијски извори I, с. 64—65, нап. 148 и 149, с. 70, нап. 178.

19. Сврљиг и околина, с. 7.

20. С. Новаковић: *Охридска архиепископија у почетку XI века — Хрисовуље цара Василија II од 1019 и 1020 год.* (Глас СКА, књ. LXXVI, Београд 1908) 35—36.

21. М. Башић: *Старе српске биографије I* (СКЗ, књ. 180, Београд 1924) 41; Уп. А. Дероко: *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији* (Београд 1950) 144.

22. С. Мачај: *Грађа за топографију округа књажевачког* (Гласник СУД, књ. II, Београд 1866) 344; Р. Агатовић: *Нешто о граду Сврљигу* (Босанска вила, Год. XXI, Сарајево 1906) бр. 5, с. 76.

23. С. Мачај, н. н., с. 344.

24. Б. Бошковић, *Средњовековни споменици источне Србије II*, с. 225.

25. Исто, с. 233—235; А. Оршић Славетић, *Белешке са путовања*, с. 174; Уп. Вл. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика*, с. 16.

26. G. Elezović: *Iz Carigradskih turskih arhiva Mühimme defteri* (Zbornik za istočnjačku istorijsku i književnu građu, knj. II, Istorijski institut, knj. 1, SAN, Beograd 1950) 404.

27. Љ. Стојановић: *Стари српски записи и натписи*, књ. IV (СКА, Ср. Карловци 1923) с. 90, запис 6464.

28. Evlija Čelebi: *Putopis, Odlomci o jugoslovenskim zemljama* (Sarajevo 1967) 346—347.

29. Споменик XVIII, стуб. 25.

30. Д. К. Јовановић, *Књажевачки округ*, с. 162.

31. Р. Агатовић, *Нешто о граду Сврљигу*, на нав. месту, Бр. 7, с. 105.

32. Ј. Мишковић: *Неки стари градови и њихове околине у Краљ. Србији, VII*. Сврљиг (Старинар, Год. VI, бр. 2, Београд 1889) 47; Ист и: *Књажевачки округ* (Гласник СУД, књ. XLIX, Београд 1881) 93.

33. Д. К. Јовановић, *Књажевачки округ*, с. 162—163.

34. Исто, с. 162; Уп. К. Поповић: *Пут лицејских питомаца по Србији године 1863* (Београд 1867) 139—140; Д. Пантелић, *Из прошлости Тимочке крајине*, с. 64; Ист и: *Београдски пашалук пред Први српски устанак (1794—1804)*, (Пос. изд. САН, књ. CXLVI, Београд 1949) 218; Р. Агатовић, *Нешто о граду Сврљигу*, с. 106.

35. Р. Агатовић, н. н., с. 106 (св. 7) и с. 121 (св. 8); Уп. Љ. Стојановић: *Стари српски записи и натписи, V*, (Ср. Карловци 1902—1926) 331.

36. М. Б. Милићевић: *Кнежевина Србија* (Београд 1876) 841; Н. Вучо: *Распадање еснафа у Србији, књ. I* (Под. изд. САН, књ. ССXXII, Историјски институт, књ. 5, Београд 1954) 331—332 прилог; А. М. Костић: *Закон о местима са списковима свих вароши и варошица и коментаром* (Београд 1928) 30.

37. С. Мачај, *Грађа за топографију округа књажевачког*, с. 309.

38. К. Поповић, *Пут лицејских питомаца по Србији*, с. 137—138.

39. М. Т. Леко и други: *Лековите воде и климатска места у кр. СХС* (Београд 1922) 198.

40. M. Czukor: *Fluor u mineralnoj vodi Lipika* (Mineralne vode, God. V br. 24, Zagreb 1969) 5.
41. M. Костић, Географски положај бањских и балнео-туристичких насеља у СР Србији, с. 415.
42. R. Đurović: *Definicija i klasifikacija termalnih, termo-mineralnih i mineralnih voda* (Zavod za geološka i geofizička istraživanja, Posebno izdanje br. 5, Beograd 1960) 21—23; Up. I sti: *Nova terminologija fizičko-hemijskih tipova voda* (Vesnik Zavoda za geološka i geofizička istraživanja, Serija B, Knj. VII, Beograd 1967) 166.
43. Up. T. Marković: *Ribolovne vode Srbije* (Beograd 1962) 104—105.
44. Пут лицејских питомаца по Србији године 1863, с. 139.
45. С. Мачај, Грађа за топографију округа књажевачког, с. 344.
46. В. Карић: *Србија* (Београд 1887) 885.
47. Р. Агатоновић, Нешто о граду Сврљигу, Босанска вила, Год. XXI, Бр. 8, с. 121.
48. М. Костић: *Белопаланачка котлина*, Друштвено-географска проучавања, Посебно издање Географског института „Јован Цвијић”, књ. 23, Београд, 1970.
49. М. Костић: *Прешевска котлина*, Друштвено-географска студија (Врањски гласник, књ. V, Врање 1969) 134.
50. Evlija Čelebi, Putopis, s. 346; Up. A. Škaljić: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* (Sarajevo 1965) 344.
51. Уп. М. Костић, Прешевска котлина, с. 101.
52. R. Đurović, Definicija i klasifikacija termalnih, termo-mineralnih i mineralnih voda, s. 21—22.

R é s u m é

МИХАЈЛО КОСТИЋ

SVRLJIŠKA (NIŠEVAČKA) BANJICA

— *Contribution à l'étude des stations balnéaires disparues* —

Dans le territoire de la RS de Serbie il y avait autrefois un nombre considerable de stations balnéaires qui ont entièrement disparu. Les causes de leur disparition étaient doubles: a) parce que les sources minérales, à cause desquelles avaient été établies les stations balnéaires, ont tari graduellement, et b) la déminéralisation des eaux de sources dans le cours du temps et par conséquent, la disparition d'une condition essentielle pour l'existence de l'agglomération.

L'unique trace de ces stations balnéaires qui ont dépéri à cause de la disparition totale des sources minérales due à la dispersion des eaux thermo-minérales dans la circulation souterraine, s'est conservée dans la toponymie. C'est aussi le cas lorsque sur l'emplacement des stations balnéaires il existe d'agglomérations aux fonctions différentes. Par opposition aux stations balnéaires sur les sources thermo-minérales de dispersion, qui peuvent disparaître même en un temps relativement bref, les stations balnéaires sur les sources qui se déminéralisent peuvent durer

considérablement plus longtemps, parfois pendant des siècles. Dans la plupart des cas, les agglomérations disparues de l'un et de l'autre groupe n'avaient atteint qu'un degré insignifiant de développement en habitat, car, à cause des conditions hydro-morphologiques de la situation des eaux thermominérales, elles occupaient des positions géographiques peu propices. Elles se trouvaient dans un haut relief, situées dans les bassins d'effondrement et les élargissements de vallées, généralement à côté des lits et le long des rives des cours d'eau torrentiels et d'inondation.

Appliquant les résultats des recherches qu'il avait faites jusqu'à présent, l'auteur présente, sur l'exemple de la localité de Svrljiška (ou de Niševačka) Banjica, située dans le défilé de Svrljig, à 6 km au nord de la petite ville de Svrljig, la genèse balnéo-thermale. De ces considérations on conclut que la disparition de la fameuse station balnéaire de Svrljiška Banja, qui avait joui d'une grande renommée pendant des siècles, représente un problème complexe de géographie thermique. Bien qu'elle fût anéantie au cours d'un événement historique en 1800, cette station balnéaire aurait eu disparu même sans cet événement, car la déminéralisation des eaux thermo-minérales avait commencé à se produire au XVIIIe siècle encore. Ce phénomène était une conséquence de la façon changée d'alimentation de la source thermo-minérale, dans laquelle a prédominé l'eau non-thermale. Dans le mécanisme d'alimentation il s'est produit un mélange considérable de l'eau thermo-minérale avec l'eau de la nappe phréatique, par une communication hydraulique directe, aussi bien qu'avec l'eau météorique de gravitation. En outre, le régime hydrologique a été influencé aussi par les mouvements néo-tectoniques, particulièrement le séisme catastrophique de l'année 1904. Il a causé également le tarissement apparent d'une source siphôide.

Dans ses considérations finales, l'auteur a tracé également les lignes de directions des futures recherches scientifiques des stations balnéaires disparues en Serbie. Comme les eaux purement thermales qui n'ont que la température élevée des eaux thermales rares, se trouvent aux différentes altitudes de 100 à 720 m et comme un grand nombre de celles-là apparaissent aux emplacements où il n'y a pas aujourd'hui d'agglomérations, elles sont indicatrices des stations balnéaires disparues. Par conséquent, les recherches ultérieures dans le domaine de géographie thermique découvriront de nombreuses stations balnéaires disparues et démontreront le haut rôle du thermalisme dans la reconstruction de la vie antérieure et sa dépendance de ce phénomène naturel.